राज्यातील गौण खनिजाच्या बंद करण्यात/पडलेल्या खाणी/खाणपट्टे यांचे व्यवस्थापन करण्याबाबत....

महाराष्ट्र शासन
महसूल व वन विभाग
शासन परिपत्रक क्र.गौखनि-१०/०७२५/प्र.क्र.१९८/ख-२
पहिल मजला, हुतात्मा राजगुरू चौक,
मादाम कामा मार्ग,मंत्रालय, मुंबई-३२
दिनांक :- २९ जुलै, २०२५

वाचा :१.महाराष्ट जमीन महसूल संहिता, १९६६
२. महाराष्ट्र गौण खनिज उत्खनन (विकास व विनियमन) नियम, २०१३
३. खाण आणि खनिजे (विकास व विनियमन) अधिनियम, १९५७

प्रस्तावना :-

राज्यात गौण खनिजाबाबतचा विषय हा महसूल व वन विभागाकडून हाताळण्यात येतो. यासाठी खाण आणि खनिजे (विकास व विनियमन) अधिनियम, १९५७ च्या अधिकारानुसार महाराष्ट्र गौण खनिज (विकास व विनियमन) नियम, २०१३ तयार करण्यात आले आहेत. त्यानुषंगाने महाराष्ट्र गौण खनिज (विकास व विनियमन) नियम, २०१३ मधील नियम ९ अन्वये खाणपटटा मंजुर करण्यात येतो व सदर खाणपटटयाचा कालावधी समाप्त झाल्यानंतर खाणपटटा धारक यांनी स्वेच्छेने नुतणीकरणासाठी केलेल्या अर्जाच्या अनुषंगाने नियम १८ अन्वये खाणपटटयाचे नुतणीकरण करण्यात येते. खाणपटटा मंजुरी व नुतणीकरणाची परवानगी देताना सिमांकनानुसार तारेचे कुंपन व आवश्यक उपाययोजना करण्याच्याअंती मंजुरीबाबतचे आदेश देण्यात येतात. सदर खाणपटटयाच्या मंजुरी व नुतणीकरणाअंती संबंधित खाणपटटाधारक यांच्याबरोबर करारनामा करण्यात येऊन खाणपटटयाचे निष्पादन करण्याचे आदेश संबंधित सक्षम प्राधिकारी यांच्याकडून करण्यात येतात.

परंतु, राज्यात बंद पडण्यात आलेल्या खाणी अनेक ठिकाणी असुन, अशा बंद खाणीच्या क्षेत्राला कुंपण करण्यात आलेले नसणे, अपघात प्रवण क्षेत्र म्हणून फलक लावण्यात आलेले नसणे, काही ठिकाणी बंद खाणीमध्ये पावसामुळे व इतर कारणामुळे पाणी साचलेले असणे, इत्यादी मुळे बंद पडलेल्या खाणीमध्ये दुर्देवाने नागरिकांचा, जनावरांचा तसेच लहान मुलांचा पाण्यात पाय घसरुन व पोहता न आल्यामुळे दुर्देवाने मुत्यु झाल्याच्या घटना निदर्शनास आल्या आहेत. तसेच लोकप्रतिनीधी यांनी अशा खाणी बंद करण्यासाठी तक्रारी केल्याचीही बाब निदर्शनास आलेली आहे.

वास्तविक खाणपटटा मंजुरी व नुतणीकरण करण्यात आलेल्या खाणपटटयाची मुदत संपुष्टात आल्यानंतर अथवा खाणपटटा बंद करण्यात आल्यानंतर त्यानुषंगाने उपययोजनाबाबत करावयाची कार्यवाही ही महाराष्ट्र गौण खनिज उत्खनन (विकास व विनियमन) नियम, मध्ये खालीलप्रमाणे करण्यात आलेली आहे:-

नियम- २५ खाण समाप्तीयोजना:-

प्रत्येक खाणीसाठी दोन प्रकारच्या खाण समाप्ती योजना असतील :-

(एक) क्रमवर्षी (टप्प्याटप्प्याने होणारी) खाण-समाप्तीयोजना, आणि

(दोन) अंतिम खाण समाप्ती योजना.

नियम- २९ खाणपट्टाधारकाची जबाबदारी:-

(१) या नियमात उल्लेख केलेल्या खाण-समाप्ती योजनेतील संरक्षणात्मक उपाययोजना. तसेच पुनःस्थापन आणि पुनर्वसन कामे ही. मान्यता मिळालेल्या खाण-समाप्ती योजने अनुसार किंवा या नियमान्वये शासनाने याबाबतीत प्राधिकृत केलेल्या अधिकाऱ्याने मान्य केलेल्या फेरबदलानुसार करण्यात आलेली आहेत, याची खात्री करुन घेणेही पट्टेदार, अभिकर्ता, व्यवस्थापक किंवा खनिकर्म अभियंता यांची जबाबदारी असेल.

(२) पट्टेदार, अभिकर्ता, व्यवस्थापक किंवा खनिकर्म अभियंता हे, शासनाने याबाबतीत प्राधिकृत केलेल्या अधिकाऱ्याकडे दरवर्षी १ जुलै पूर्वी एक वार्षिक अहवाल सादर करील आणि त्या अहवालामध्ये, मान्यता मिळालेल्या खाण-समाप्ती योजनेत अभिप्रेत असल्याप्रमाणे संरक्षणात्मक व पुनर्वसनाच्या कामांची किती प्रमाणात कार्यवाही करण्यात आली ते नमूद करील आणि त्यात काही विचलन झाल्यास त्याची कारणे नमूद करील.

३०. वित्तीय हमी:-

(१) प्रत्येक पट्टाधारकाने वित्तीय हमी दिली पाहिजे वित्तीय हमीची रक्कम, खाणकाम व संबंधित उपक्रमांसाठी वापरात आणलेल्या खाणकामपट्टा क्षेत्राच्या प्रत्येक हेक्टरसाठी रुपये पन्नास हजार इतकी असेल. मात्र, पोटनियम (२) मध्ये नमूद केलेल्या कोणत्याही प्रकारात द्यावयाच्या वित्तीय हमीची किमान रक्कम रुपये एक लाख इतकी असेल.

परंतु, खाणकाम व संबंधित उपक्रमासाठीच्या क्षेत्रात वाढ झाल्यावर पट्टाधारकास वित्तीय हमीची रक्कम वाढवावी लागेलः

परंतु आणखी असे को, जेथे पट्टाधारकाने क्रमवर्षी खाण-समाप्तीचा भाग म्हणून पुनःस्थापन आणि पुनर्वसनाच्या उपाययोजना हाती घेतल्या आहेत तेथे, खर्च झालेली अशी रक्कम हो पट्टाधारकाने आधीच खर्च केलेली वित्तीय हमीची रक्कम म्हणून गणण्यात येईल आणि पट्टेदाराने द्यावयाच्या वित्तीय हमीच्या एकूण रकमेत त्या प्रमाणात कपात करण्यात येईल,

(२) वित्तीय हमी, खाली दिलेल्यांपैकी एका प्रकारात किंवा त्यात काही सुधारणा असल्यास ते, शासनाने याबाबतीत प्राधिकृत केलेल्या अधिकाऱ्याकडे सादर करण्यात येईल,

(क) अनुसूचित (शेडयूल) बँकेचे पतपत्रः

(ख) प्रपालन किया जामीन खत;

(ग) खाणीतून मिळणाऱ्या महसूलातून वार्षिक वर्गणीद्वारे उभारलेला आणि खाण सोडण्यासाठी आवश्यक असलेल्या अपेक्षित रकमेवर आधारित असलेला न्यास निधी, किंवाः

(घ) अधिकाऱ्याला स्वीकारार्ह बाटेल अशी अन्य कोणत्याही प्रकारची प्रतिभूती किवा अन्य कोणतीही हमी,

(३) खाणकामपट्टा लेखाचे निषादन करण्यापूर्वी पट्टेदार शासनाने याबाबतीत प्राधिकृत केलल्या अधिकाऱ्याकडे वित्तीय हमी सादर करील. सध्या अस्तित्वात असलेल्या

खाणकामपट्ट्यांच्या बाबतीत, पट्टेदार क्रमवधी खाण समाप्ती योजनेसोबत वित्तीय हमी सादर करील.

(४) खाण-समाप्ती योजनेतील तरतुदीचा समाधानकारकरीत्या अनुपालन केल्याची सूचना पट्टेदाराने दिल्यावर व शासनाने याचाबतीत प्राधिकृत केलेल्या अधिकाऱ्याने तसे प्रमाणित केल्यावर, वित्तीय हमी बंधमुक्त करण्यात येईल.

(५) ज्याच्याबाबतीत वित्तीय हमी देण्यात आली होती, अशा खाण-समाप्ती योजनेत अभिप्रेत असलेल्या सरंक्षणात्मक, पुनःस्थापना वा पुनर्वसनाविषयक उपाययोजना, पूर्णतः किंवा अंशतः खाण-समाप्ती योजनेनुसार करण्यात आलेल्या नाहीत किंवा केल्या जाणार नाहीत असे समजण्यास, शासनाने त्याबाबतीत प्राधिकृत केलेल्या अधिकाऱ्याकडे वाजवी कारण असल्यास, सदर अधिकारी हमीची रक्कम जप्त करण्याचे आदेश देण्याचा त्याचा इरादा असल्याची लेखी नोटीस, तसा आदेश काढण्याच्या दिनांकाच्या किमान तीस दिवस आधी पट्टेदाराला देईल.

(६) पोटनियम (५) मधील सूचना प्राप्त झाल्यापासून तीस दिवसांच्या आत, पट्टेदाराकडून लेखी स्वरुपात समाधानकारक उत्तर प्राप्त न झाल्यास, शासनाने याबाबतीत प्राधिकृत केलेला अधिकारी प्रतिभूती रक्कम जप्त करण्याचा आदेश काढेल आणि अशा आदेशाची एक प्रत पृष्ठांकित करुन शासनाला पाठवील,

(७) शासनाने याबाबतीत प्राधिकृत केलेल्या अधिकाऱ्याने आदेश काढल्यानंतर, संरक्षणात्मक, पुनःस्थापन व पुनर्वसनविषयक उपाययोजना करण्याच्या प्रयोजनार्थ पुरवलेली किंवा मिळवलेली, वित्तीय हमी म्हणून असलेली कोणतीही पतपत्रे, बंधपत्रे, इतर कोणतीही प्रतिभूती किया हमी शासन वसूल करु शकेल आणि त्या उपाययोजना करील किंवा तसे करण्यासाठी अभिकर्ता नियुक्त करील,

नियम- ५२ जमिनीचे वर भराव टाकणे व ती पूर्ववत करणे:-

(१) पूर्वेक्षण व खाणकामांमुळे ज्या जमिनीवर परिणाम झाला असेल, त्या जमीनीचे टप्याटप्याने पुनर्भरण करण्याचे, तिच्यावर भराव टाकण्याचे व ती पूर्ववत करण्याचे काम प्रत्येक पूर्वेक्षण लायसनधारक आणि खाणपट्टाधारक हाती घेईल आणि अशी कामे पूर्ण होण्यापूर्वी आणि पूर्वेक्षण किंवा खाणकाम सोडून देण्यापूर्वी हे काम पूर्ण करण्यात येईल.

(२) जेथे छोटया खाणी मोठ्या प्रमाणावर आहेत आणि त्यांचे गटाने उत्खनन करण्यात येत असेल तेथे, गौणखनिजांच्या खाणीसंबंधातील तरतुदी, पध्दतशीर व शास्त्रीय पध्दतीने करण्यात येतील. गौणखनिज खाणीच्या संपूर्ण गटामध्ये खाणकाम सोडून दिलेल्या क्षेत्रात उत्खनन केलेल्या क्षेत्राचे पुनर्भरण व त्यावर भराव टाकण्याचा कार्यक्रम व ते क्षेत्र पूर्ववत करण्याचे काम एकत्रितपणे टप्याटप्याने बल पाहिजे. प्रादेशिक पर्यावरणीय निर्धारण (REA) आणि प्रादेशिक पर्यावरणीय व्यवस्थापन योजना (REMP) या संकल्पनेनुसार पट्टेदार किंवा त्यांच्या गटाने पर्यावरणविषयक मान्यता मिळविली पाहिजे.

" परंतु असे की. पूर्वेक्षण किंवा खाणकाम संपुष्टात आल्यानंतर, जिल्हाधिकाऱ्याच्या मान्यतेने बंदिस्त खाणकाम क्षेत्राचा वापर पावसाचे पाणी साठविणे,

मत्स्यव्यवसाय, जलक्रीडा आणि घनकचरा व मलबा व्यवस्थापनासाठी ढिगारा रचण्याची जागा यांकरिता करण्याची अनुमती असेल."

७९. अनधिकृत कामः-

(१) कोणतीही व्यक्ती कायदेशीर प्राधिकारपत्राशिवाय अथवा सक्षम अधिकाऱ्याने या नियमांच्या तरतुदीअंतर्गत परवानगी दिल्याशिवाय कोणत्याही क्षेत्रात कोणतही खाणकाम अथवा कोणतेही खनिज गोळा करण्याचे काम करणार नाही.

(२) पट्टेदार अथवा परवानाधारक कोणत्याही क्षेत्रात या नियमांच्या अंतर्गत खाणपट्टयांच्या अटी व शर्तीनुसार अथवा परवान्यानुसार असलेल्या व त्याखालील कामांखेरीज खाणकामाशिवाय अन्य कोणतेही काम करणार नाही.

(३) पट्टेदाराने अथवा परवानाधारकाने पोटनियम २ चे उल्लपंन केल्याचे सक्षम अधिकाऱ्यास आढळून आल्यास, सक्षम अधिकारो त्याला आपले म्हणण मांडण्याची वाजवी संधी देऊन भरपाईशिवाय खाणपट्टा अथवा परवाना रद्द करण्याचे आदेश देऊ शकेल.

(४) या नियमांच्या तरतुदीचे जो कोणी उल्लघंन करील तो, अधिनियमानुसार असलेल्या शिक्षेस देखील पात्र असेलः

परंतु, या नियमातील कोणत्याही गोष्टीमुळे, महाराष्ट्र जमीन महसूल संहिता, १९६६ आणि त्याखालील नियम यांना कोणतीही बाधा पोहचणार नाही.

८१. विवक्षित रकमांची, जमीन महसुलाच्या थकबाकीप्रमाणे वसुली करणेः-

या नियमांन्वये आणि खाणपट्टा, परवाना किंवा सक्षम अधिकाऱ्याने दिलेल्या प्रमाणपत्रावरील लिलाव यांच्या अटी व शर्तीनुसार किंवा त्याने विनिर्दिष्ट केल्याप्रमाणे शासनाला देय असणारे कोणतेही भाडे, स्वामित्वधन, कर, फी अथवा अन्य कोणतीही रक्कम ही जमीन महसुलाच्या थकबाकीच्या वसुलीच्या रीतीनेच वसूल करण्यात येईल.

तसेच, MINES AND MINERALS (DEVELOPMENT AND REGULATION)ACT १९५७ मध्ये खालीलप्रमाणे तरतूद आहे.

Section.२१ Penalties:-

(२) Any rule made under any provision of this Act may provide that any contravention thereof shall be punishable with imprisonment for a term which may extend to one year or with fine which may extend to five thousand rupees, or with both, and in the case of a continuing contravention, with an additional fine which may extend to five hundred rupees for every day during which such contravention continues after conviction for the first such contravention.

त्यानुसार खाणकामामुळे ज्या जमिनीवर परिणाम झाला असेल अशा किंवा गौण खनिजाच्या खाणींच्या संपुर्ण गटामध्ये खाणकाम सोडून दिलेल्या क्षेत्रात उत्खनन केलेल्या क्षेत्राचे पुर्नभरण करण्याचे, त्याच्यावर भराव टाकण्याचे व ते पूर्ववत करण्याचे काम प्रत्येक खाणपटटाधारकाकडून घेण्यात येते. अशा प्रकारे खाण-समाप्ती योजनेतील संरक्षणात्मक उपाय योजना तसेच पुर्न:स्थापन कामे याबाबतच्या बाबी नमूद करण्यात आलेल्या आहेत.

तथापि, सक्षम प्राधिकारी म्हणजेच संबंधित जिल्ह्याचे जिल्हाधिकारी यांच्याकडून उक्त प्रमाणे योग्य ती अंमलबजावणी होत नसल्याचे निदर्शनास आले आहे. त्यानुषंगाने महाराष्ट्र गौण खनिज

उत्खनन (विकास व विनियमन) नियम, २०१३ मधील तरतूदीनुसार खाणी/खाणपट्टे बंद करण्यात आलेल्या अथा बंद पडलेल्या खाणीचे योग्य व्यवस्थापन करण्यासाठी निर्देश देण्याची बाब शासनाच्या विचाराधीन होती. त्यानुषंगाने शासान खालीलप्रमाणे निर्देश देत आहे.

शासन परिपत्रक:-

महाराष्ट्र गौण खनिज उत्खनन (विकास व विनियमन) नियम, २०१३ मधील तरतुदीनुसार बंद करण्यात आलेल्या अथवा बंद पडलेल्या खाणीचे व्यवस्थापन करण्यासाठी खालीलप्रमाणे निर्देश देण्यात येत आहेत :-

(i) जिल्हाधिकारी यांनी त्यांच्या जिल्हयात कालावधी समाप्त झालेल्या खाणी अथवा बंद पडलेल्या खाणी यांची तपासणी करावी व अशा बंद खाणीच्या अनुषंगाने अंतिम खाणी समाप्ती योजना तयार करण्यात यावी.

(ii) महाराष्ट्र गौण खनिज उत्खनन (विकास व विनियमन) नियम, २०१३ मधील तरतुदीनुसार खाणपट्टाधारक यांच्याकडून अंतिम खाण समाप्ती योजना मंजूर करताना नियमानुसार संबंधित खाणपट्टाधारक यांच्याकडून खाणपट्ट्याबाबतच्या संरक्षण उपाययोजना, पुन:स्थापना पुनर्वसन कामे, इत्यादी आवश्यक असलेल्या बाबींची पूर्तता करून घेण्यात यावी.

(iii) संबंधित जिल्हाधिकारी यांनी बंद खाणीचे टप्या-टप्याने पुनर्भरण करण्यास, तिच्यावर भराव टाकण्यास तसेच संबंधित विभागाशी विचारविनियम करून बंदिस्त खाणकाम क्षेत्राचा वापर पावसाचे पाणी साठविणे, मत्सव्यवसाय,जलक्रीडा आणि घनकचरा व मलबा व्यवस्थापनासाठी ढिगारा रचण्यासाठी जागा यांकरीता करण्यास अनुमती देण्याची कार्यवाही करावी.

(iv) तसेच आवश्यक तेथे महाजनको किंवा एन.टी.पी.सी. किंवा ऊर्जा प्रकल्पामधील Ash Bund मधील राख अथवा WCL मधील ओव्हरबर्डन वापरून बंद दगडखाणी मध्ये भरणा करावा व बंद दंगडखाणीची जागा समतल करावी.

(v) अशी कार्यवाही करताना प्रचलित असणाऱ्या नियमाचे पालन होईल याची दक्षता संबंधित जिल्हाधिकारी यांनी घ्यावी.

(vi) खाणपट्टाधारक यांच्याकडून अंतिम खाण समाप्ती योजना मंजूर करताना नियमानुसार संबंधित खाणपट्टाधारक यांच्याकडून खाणपट्ट्याबाबतच्या संरक्षण उपाययोजना, पुन:स्थापना पुनर्वसन कामे, इत्यादी आवश्यक असलेल्या बाबींची पुर्तता करण्यासाठी जास्तीत जास्त एक वर्षाची मुदत देण्यात यावी. त्याकरीता खाणपट्टा बंद झालेल्या संबंधित खाणपट्टाधारक यांना रितसर नोटीस देवून एक वर्षात याबाबींची पूर्तता करण्याच्या सूचना देण्यात याव्यात. या कालावधीत याबाबींची पूर्तता न केल्यास खाणपट्टाधारक यांच्याविरूध्द महाराष्ट्र गौण खनिज उत्खनन (विकास व विनियमन) नियम, २०१३ च्या नियम ७९ (४) मधील तरतूदींच्या अनुषंगाने

तसेच खाण आणि खनिजे (विकास व विनियमन) अधिनियम, १९५७ च्या कलम २१ अन्वये गुन्हा नोंदविण्याची कार्यवाही करण्यात यावी.

(vii) तसेच उक्त प्रमाणे खाणपट्टाधारक यांनी अंतिम खाण समाप्ती योजना मंजूर करताना नियमानुसार संबंधित खाणपट्टाधारक यांच्याकडून खाणपट्ट्याबाबतच्या उपाययोजना न केल्यास व अशा उपाययोजना जिल्हाधिकारी यांना कराव्या लागल्यास अशा उपाययोजनांसाठी येणारा संपूर्ण खर्च महाराष्ट्र गौण खनिज उत्खनन (विकास व विनियमन) नियम, २०१३ च्या नियम ८१ अन्वये खाणपट्टाधारक यांचेकडून वसूल करण्याची कार्यवाही करावी.

(viii) केंद्र शासनाच्या अखत्यारितील WCL सारख्या खाणी बंद झाल्यानंतर त्यादेखिल उचित पध्दतीने समतल केल्या जातील अथवा भरल्या जातील याची दक्षता घेण्याच्या सूचना संबंधित कंपनीस/संसथेस जिल्हाधिकारी यांनी द्याव्यात.

०२. सदर शासन परिपत्रक महाराष्ट्र शासनाच्या www.maharashtra.gov.in या संकेतस्थळावर उपलब्ध करण्यात आले असुन त्याचा संकेतांक २०२५०७२९१६२६१६७६१९ असा आहे. सदर शासन परिपत्रक डिजीटल स्वाक्षरीने साक्षांकीत करून काढण्यात येत आहे.

महाराष्ट्राचे राज्यपाल यांच्या आदेशानुसार व नावाने,

SADANAND GOVIND MOHITE

Digitally signed by SADANAND GOVIND MOHITE
DN: c=IN, o=GOVERNMENT OF MAHARASHTRA, ou=REVENUE AND FORESTS DEPARTMENT, 2.5.4.20=9bd008875b6a3a9fddad3e55fe0328df13a27221cb2bbc67abd0155f914efc01, postalCode=400032, st=Maharashtra, serialNumber=6590E2301450C474B246074049174C79201BCAD9E5EB15E8F21C282EAEFEDA38, cn=SADANAND GOVIND MOHITE
Date: 2025.07.29 16:27:06 +05'30'

(सदानंद गो.मोहिते)

कार्यासन अधिकारी, महसूल व वन विभाग

प्रत,

१. मा.राज्यपाल यांचे प्रधान सचिव, राजभवन, मलबार हिल,मुंबई.
२. मा.मुख्यमंत्री, महाराष्ट्र राज्य यांचे प्रधान सचिव, मंत्रालय,मुंबई.
३. मा.उप मुख्यमंत्री (नगर विकास), महाराष्ट्र राज्य यांचे प्रधान सचिव, मंत्रालय,मुंबई
४. मा.उप मुख्यमंत्री (वित्त व नियोजन), महाराष्ट्र राज्य यांचे प्रधान सचिव, मंत्रालय,मुंबई
५. मा. विधानसभा अध्यक्ष यांचे खाजगी सचिव, विधानमंडळ, मुंबई
६. मा. विधानपरिषद सभापती यांचे खाजगी सचिव, विधानमंडळ, मुंबई
७. मा.मंत्री (महसूल) यांचे खाजगी सचिव, मंत्रालय, मुंबई.
८. सर्व मा. मंत्री/मा. राज्यपाल यांचे खाजगी सचिव, मंत्रालय मुंबई.
९. सर्व मा. विधानसभा/विधानपरिषद सदस्य
१०.सर्व मंत्रालयीन विभाग
११.सर्व विभागीय आयुक्त
१२.सर्व जिल्हाधिकारी

१३.सर्व पोलीस आयुक्त व पोलीस अधीक्षक
१४.सर्व उपविभागीय अधिकारी
१५.सर्व तहसिलदार
१६.निवडनस्ती (ख-२ कार्यासन)